Аркадій Стругацький[1]

Подробиці життя Микити Воронцова

— Це не думки, — відповідає художник, — це швидкоплинні настрої. Ви самі бачили, як вони народжувалися і як зникали. Такими мильними бульбашками, як ці настрої, можна лише дивувати й бавити безглуздих хлоп'ят, на зразок вашої милості.

Д. І. Писарєв

ХОЛОСТЯЦЬКИЙ МІЖСОБОЙЧИК

Так сталося, що дощовим червневим вечором одна тисяча дев'ятсот сімдесят восьмого року на квартирі досить відомого у Відділі культури ЦК письменника Олексія Т. загримів телефонний дзвінок. Узявши слухавку, Олексій Т. на втіху собі виявив, що дзвонить найдавніший його приятель, нині вже слідчий міської прокуратури Варахасій Щ. Між ними сталася приблизно така розмова.

Після обміну звичайними, не дуже пристойними вітаннями, які походили ще зі студентських часів, Варахасій спитав:

— Твої ще на півдні?

— Через тиждень повертаються, — відповів Олексій. — А що?

— А то! Я своїх баб теж до Ялти відправив. Три години тому. Може, побачимося? Холостяцький міжсобойчик, ти та я. Згадаємо молоді літа?

— Прямо зараз?

— А чого чекати? Випадок-то який!

Олексій Т. озирнувся на розкрите вікно, за яким з низького від хмар неба лило, плескало й рушилося.

— Випадок — це, звичайно, так, — сказав він. — Тільки ллє ж ливцем… І в будинку в мене порожнісінько, а магазини вже…

— Ні-ні-ні, — закричав Варахасій. — У мене все є! Жени прямо до мене! І не бійся, не розтанеш…

Так вони зійшлися на кухні в затишній трикімнатній квартирі у Безбожному провулку, і розкриті були консерви (щось екзотичне в томаті та олії), і парувала відварена картопля, і тонкими пелюстками нарізана була салямі фінського походження, і виставлено було дві пляшки "Пшеничної" з обіцянкою, що якщо не вистачить, то ще дещо знайдеться… Чого ще треба старим приятелям? Так це в жилу іноді доводиться — загнати дружин з діточками на лазурні береги, а самим злегка поніжитися в асфальтово-великоблочному раю.

Після першої про це поговорили письменник Олексій Т. з мокрим волоссям та у варахасинському халаті на голе тіло та слідчий Варахасій Щ. у шортах і розхристаній сорочці, розчулено поглядаючи один на одного через стіл під плески та інші водяні шуми ззовні.

Після другої, спустошивши наполовину бляшанку чогось у томаті та обмазуючи олією картоплину, Олексій Т. оголосив, що взагалі-то більшості людей цілком задовольняє дев'ятнадцяте століття ба навіть вісімнадцяте, а двадцяте століття їм незрозуміле й жахливе, вони його просто не приймають. Проковтнувши картоплину, він навіть висловив припущення, ніби бамівці, що б там не казали, по суті, в глибині душі рухаються тими ж мотивами, що козаки Єрмака Тимофійовича й Семена Дежньова.

Хильнули по третій, і Варахасій визнав, що якоюсь мірою готовий з цим погодитися. Він запропонував узяти хоча б його тещу. Стара пережила першу світову війну, революцію, громадянську війну, розруху й голод, потім терор, потім Велику Вітчизняну і так далі. Вона належить до покоління, що прийняло на себе всю тяжкість жахливого удару двадцятого століття. І звичайно ж, як їй розуміти і як їй не жахатися? Але з іншого боку…

Після четвертої Варахасій запропонував проілюструвати свою думку наочним прикладом і ввімкнув розкішний кольоровий телевізор, встановлений на спеціальній підставці в кутку кухні. Мабуть, давали щось подібне до концерту зарубіжної естради. Виступали німці. Дюжина дівиць у надзвичайно складно обладнаних бюстгальтерах і в довгих панталонах з мереживами нижче колін розмахувала сідницями навколо картатого молодика, що виспівував про кохання. Чомусь згадалися солодкуваті фільми з Марікою Рьокк… Ах, це німецьке, невідбутне з часів Бісмарка, нахабно-добромисне! Вертляві дівиці в панталонах і картаті пошляки, а за ними — похмура пика під глибокою залізною каскою. Абахт! І витріщені солдатські баньки, як у кота, який паскудить на солом'яну січку.

Олексій Т. загарчав від ненависті, і Варахасій поспішливо вимкнув телевізор. Він визнав, що цей приклад невдалий, і відкрив другу пляшку. Але все одно, уперто сказав він, багато є людей, які живуть і мислять категоріями двадцятого століття, і таких стає все більше з кожним днем, і число їх з наближенням кінця двадцятого століття збільшується по екс… експо… загалом, у геометричній прогресії.

("По експоненті, — вимовив нарешті він, розливаючи по п'ятій. — Чорт, я зовсім нитку загубив. Про що себто ми"?)

Тримаючи перед собою стопку, як свічу, Олексій Т. похмуро проголосив, що найогидніше в світі — це культ сили. Саме тому огидний окупант. Зграя хуліганів, що напала на вулиці на беззахисного перехожого, — це ті ж самі окупанти. За їх погибель! У розраду йому

Варахасій зараз же розповів, як була ліквідована хуліганська група, що довгий час безчинствувала в Сокольниках, а Олексій Т., щоб не осоромитися, повідав Варахасію, як одного співробітника Іноземної комісії викрили на крадіжці пляшок із банкетного столу.

Нестримно насувалася меланхолія, і після шостої Олексій Т. попросив Варахасія заспівати. Варахасій відмовлятися не став, заспівати йому давно вже хотілося. Він сходив до кабінету за старою своєю, випробуваною семиструнною й сказав, умощуючись зручніше:

— Заспіваю тобі нову. Місяць тому в компанії один адвокат знайомий її співав. Дуже мені сподобалася. Вона українською, але все майже зрозуміло. Ось послухай...

І він заспівав неголосно низьким приємним голосом:

Поспішаймо

Здалека в той край

Де уміють

Вічно нас чекати...

Де би не був ти, друже,

Де би не був ти, друже,

Пам'ятай, пам'ятай:

Журавлі — і ті летять до хати!

Ми все рідше

Пишемо листи

І вітаєм

Поспіхом зі святом.

А літа за нами,

А літа за нами —

Як мости, як мости,

По яким нам більше не ступати…[2]

Дивно хороша була ця пісня, і здавалося в ній якесь чародійство, але й слух у Варахасія був надзвичайний, і гітара його дзвеніла томливо-вкрадливо, та й водяні шуми на дворі начебто поступово стихли. Олексій Т. кашлянув і попросив:

— Ще разок, будь ласка…

Варахасій, усміхаючись, потягнувся було до нього з пляшкою, але він похитав головою, накрив свою стопку долонею і повторив:

— Ще разок…

І заспівав Варахасій іще разок, а потім знову взявся за пляшку й поглянув на приятеля питально, але Олексій Т. знову похитав головою і сказав:

— Поки не треба. Давай краще чаєм перекладемо.

Варахасій відклав гітару й поставив на плиту чайник. У Олексія ж Т. стояли в очах сльози, він хрипко прокашлявся й вимовив здавленим голосом:

— Як це вірно... "А літа за нами — як мости, по яким нам більше не ступати..." І як це сумно, по суті...

І відчулося нещадно, що їм уже котить за п'ятдесят і не повернути більше молодої впевненості, ніби все краще попереду, і шляхи їхні давно вже визначилися до самого кінця, і змінити шляхи ці може не їхня вільна воля, а хіба що світова катастрофа, а тоді вже кінець усім мислимим шляхам. Сумно, звісно. Але з іншого боку — був час брати, настав час віддавати...

— Не журись, — ласкаво сказав Варахасій. — Давай я краще тобі твою улюблену заспіваю.

І заспівав він улюблену і ще одну улюблену, і "Коні вередливі" заспівав і "Підводний човен", і заспівав "По смоленській дорозі" і "Ваше благородіє, пані Розлуку".

Потім вони надувалися якнайміцнішим чаєм (обоє визнавали лише якнайміцніший), і Олексій Т. розповів про свої останні пригоди у вітчизняній літературі. Це було його солодко-хворе місце, його радість і страждання, його бойовий коник, і він азартно кричав:

— Якого біса? Всякий чиновник-недолітератор мені вказуватиме, про що треба писати, а про що не треба! Я сам знаю в сто разів більше за нього, а відчуваю, може, в мільйон... Ну, думаю, почекай, сучий ти сину! І написав у ЦК, у Відділ культури...

Варахасій слухав, підливаючи в чашки. Йому було цікаво й трохи смішно. Коли Олексій замовк, переводячи дух, він похитав головою й промовив, як завжди:

— Еге ж, брате, кипуче в тебе життя, нічого не скажеш.

На що Олексій Т., як завжди, пробурчав:

— Я би вважав за краще, щоб воно було не таким кипучим.

Приятелі помовчали. Було вже далеко за північ, у будинку навпроти не світилося жодне вікно. Злива вгамувалася, і небо неначе очистилося. Олексій Т. раптом промовив зі спазмою в горлі:

— "А літа за нами — як мости, по яким нам більше не ступати".

Варахасій мигцем поглянув на нього, а він зітхнув переривчасто й промокнув очі рукавом халата. Тоді Варахасій сказав:

— Слухай, літераторе, ти ще спати не хочеш?

Олексій Т. слабо махнув рукою:

— Яке там — спати…

— Ти тверезий?

Олексій Т. прислухався до себе — випнув губи й злегка звів очі до перенісся.

— Здається, тверезий, — вимовив він нарешті. — Але це ми зараз поправимо…

Він потягнувся було до горілки, але Варахасій його зупинив.

— Почекай, — сказав Варахасій Щ., слідчий міської прокуратури. — Це ще встигнемо. Спершу я хочу дещо тобі показати.

Він вийшов, ступаючи нечутно босими ногами, з кухні й через хвилину повернувся з червоною конторською текою. Такі теки були знайомі письменникові Олексію Т. — фабрика "Восход", ОСТ 81-53-72, арт. 3707р, ціна 60 коп., білі тасьомки. Олексій Т. стривожено промовив:

— Ти що — теж письменством захопився? Так це я краще вдома, на свіжу голову…

— Ні-і, — відгукнувся Варахасій, розв'язуючи білі тасьомки. — Тут інше, цікавіше… Ось, поглянь.

Він витягнув із теки й протягнув приятелеві загальний зошит у чорній цератяній обкладинці дуже неохайного вигляду. Олексій Т. прийняв зошит двома пальцями.

— Це що? — довідався він.

— Ти подивися, подивися, — сказав Варахасій.

Чорна церата обкладинки була покрита плямами дуже бридкого на вигляд білуватого нальоту, втім, абсолютно сухого. Олексій Т. підніс зошит до носа й обережно понюхав. Як він і чекав, зошит тхнув. Точніше, припахав. Чортзна-чим, пріллю якоюсь.

— Та ти не відвертай пику-то, — вже з деяким роздратуванням сказав Варахасій. — Літератор. Розкривай і читай з першої сторінки.

Олексій Т. зітхнув і розкрив зошит на першій сторінці. Посередині її красувався напис друкованими літерами огидного сизого кольору: ЩОДЕННИК МИКИТИ ВОРОНЦОВА. Зошит був у клітинку, і букви були старанно й не дуже вміло виведені заввишки в три клітини кожна.

Олексій Т. перегорнув сторінку. Справді, щоденник. "2 січня 1937 року. З сьогоднішнього дня я знову вирішив почати щоденник і

сподіваюся більше не кинути...". Чорнила бляклі. Можливо, вицвілі. Почерк акуратний, але несталий, як у підлітка. Писано тонким сталевим пером. Олексій Т. сказав невдоволено:

— Слухай, це, безумовно, цікаво — щоденник хлопченяти тридцять сьомого року, але не в дві ж години ночі!

— Ти читай, читай, — напруженим якимсь голосом вимовив Варахасій. — Там всього лише сім сторіночок…

І Олексій Т. став читати з видом поблажливої покірності, подуваючи через губу, проте на третій вже сторінці, на середині приблизно її, дути перестав, задер праву брову й поглянув на Варахасія.

— Читай же! — нетерпляче прикрикнув Варахасій.

На сьомій сторінці записи, точно, скінчилися. Олексій Т. погортав далі. Далі сторінки йшли чисті.

— Ну? — запитав Варахасій.

— Не бачу сенсу, — признався Олексій Т. — Це що — записки божевільного?

— Ні, — сказав Варахасій, усміхаючись. — Микита Воронцов не був божевільним.

— Ага, — сказав Олексій Т. — Тоді я, мабуть, прочитаю ще разок.

І він став читати вдруге.

ЩОДЕННИК МИКИТИ ВОРОНЦОВА

Запис, імовірно, пером "рондо", поверненим злегка вліво, почерк акуратний, але несталий, підлітковий, чорнило поруділо:

"2 січня 1937 року. З сьогоднішнього дня я знову вирішив почати щоденник і сподіваюся більше не кинути. З ранку Серафима й Федя узяли Свєтку й поїхали кудись до Федіних родичів. Я викликав свого найкращого друга Мікаела Хачатряна, і ми грали спочатку в "Бій батальйонів". Потім пішли гуляти, грали в сніжки. Мікаел необережно потрапив мені в лице і ледь не розбив мені окуляри. Гуляли до обіду, потім пішли до Мікаела й пообідали. Після обіду закрилися у нього в кімнаті й сперечалися про дівчат. Мікаел сказав, що залишиться завжди вірний Сильві Стремберґ, а я признався йому, що закохався тепер у Катю Михановську. Мікаел сказав, що мало чого, Катя йому теж подобається, бо вона білява й гарна, але він усе одно кохатиме Сильву, що б з нею не сталося, а інакше виходить зрада. Ми посварилися, і я пішов додому. Зараз я сам удома й почав вести щоденник. Надалі обов'язково треба вести щоденник.

3 січня 1937 року. Учора наші повернулися пізно, Федя був сильно напідпитку, Серафима лаялася, а Свєтка пхикала і спала на ходу. Зранку Серафима з Федею пішли на роботу, а я до десяти годин валявся в ліжку й читав "Дах світу". Здорово написано. Я б і далі читав, але прокинулася Свєтка й заканючила, що хоче їсти. Ми встали, поснідали, і вона пішла до подружок. Я ще почитав трохи, але потім мені стало нудно, і раптом прийшов Мікаел. Він сказав, що вчора погарячкував. Коротше, ми помирилися. Чесно признатися, я дуже люблю Мікаела. Він мій найкращий друг. Ми пішли гуляти й домовилися, що запишемося в секцію боксу, але нікому про це не скажемо, а одного прекрасного дня зустрінемо Мурзу з його фашистами, і нехай над ними змилостивиться бог! Після обіду розтопив піч і розповідав Свєтці страшні історії. Світло я навмисно не вмикав. Дуже смішно, як вона боїться, а все одно просить, щоб далі розповідав.

4 січня 1937 року. Вранці хотів знову повалятися й почитати, але Свєтка встала о восьмій годині, ніби й не канікули зовсім. Довелося

вставати й годувати її. Спересердя дав їй потиличника. Скільки разів зарікався!

Вона ж не реве, тільки губи випне й дивиться на тебе круглими очима. Я цього не можу витерпіти. Довелося розповісти їй казку, та ще взяти з собою гуляти, а після прогулянки взяти з собою до Мікаела. Що тут було! Сусанна Амівна, мама Мікаела, як закудкудакала над нею, як почала її причісувати, пригладжувати, напихати різними смачними речами, тут і святий би не витримав. Втім, нам же було краще. Вдалося і в шахи позмагатися, і розібратися в наборі "Хімік-аматор", який учора купив Мікаелу батько. Завтра робитимемо досліди".

. . . .

Запис, імовірно, тим же пером "рондо", але без повороту, тверді друкарські букви, те ж поруділе чорнило:

"проба проба проба"

"ніяк мені не мреться"

"кого вгору, кого вниз, а мене знову назад, починай усе спочатку"

"Я помру 8 (восьмого) червня 1977 (сімдесят сьомого) року о 23 годині 15 хвилин за московським часом".

. . . .

Запис тим же пером, квапливий скоропис із бризканням і дряпанням паперу, те ж саме руде чорнило:

"Сашка Шкрябун (літо 41, з батьками в Київ, безвісти)"

"Борис Валкевич"

"Сара Йосипівна"

"Костя Шерстобитов (поранений на Друті, червень 44; одружився на Любаші з Медведкова, осінь 47)"

"Гришка-Кабанчик, сапер"

"мол. л-т Сиротін"

"серж. Пісюн"

"Громобоєв, боягуз"

"з бородавкою на повіці, руч. кул. († під Боличовом)"

"Хома, запасливий, з повним сидором"

"санінструктор Мар'яна († на Рузі під Івановом)"

"комбат Череда († біля Ядромина?)"

"чистьоха навідник (Ільчин? Ільмін? Ількин?)"

"Капітонов (у 55 начальником цеху)"

"Стеша (помре син, самогубство, простежити)"

"Бєльський, бездимна технологія, патент (кілька формул, поспішно накидане креслення)"

"Тосович, карате"

"Віронька Корнєєва, вона ж Воронцова, вона ж Неко-тян"

. . . .

Знову тверді друковані букви тим же поруділим чорнилом:

"Марно. Пам'ять".

"Я воскресну 6 (шостого) вересня 1937 (тридцять сьомого) року в ніч на сьоме в ліжку. Увага! Не метушитися! Лежачи нерухомо, долічити до ста, потім перекинутися на живіт, звісити голову через край ліжка, роззявити рот і зробити кілька глибоких вдихів і видихів, висунувши язика".

"Свєткине ліжко ліворуч, Федя з Серафимою через коридор".

. . . .

Запис тупим олівцем, величезні букви криво й навскіс, ледь розбірливо:

"Новий рік, Новий рік"

"Цікаво, Гурченко вже народилася"?

"Чорні коси, задумливий погляд"

"Сексуально-алкоголічні ексцеси в п'ятнадцять років"

"Ах, який ти! Ой, що ти! Ой, куди ти! Ой, навіщо ти! Ай! Ох!"

"Воронцов! Припини базікання!"

"Три п'ятнадцять, шість дванадцять, і Свєтці на ескімо".

"Ай-яй-яй, Галино Родіонівно!"

"Неточність. Минулого разу було: якщо можна, я у вас ще трохи посиджу, Галино… А нині прямо: ти як хочеш, а я у тебе залишуся. Втім, і тоді залишився, і нині залишився. І в позаминулий раз, здається, теж. Збіжність варіантів".

"А в цей час Бонапарт, а в цей час Бонапарт переходив кордон!"

"Ай-яй-яй, Галино Родіонівно!"

. . . .

Запис якісним чорним чорнилом, явно авторучка:

"21 серпня 1941 року. Щоденник ховаю у звичайне місце до 46-го".

"На Західному фронті знову без змін".

"Та помилуй же мене хоча б цього разу! Що за охота тобі так зі мною гратися!"

. . . .

Запис поганим сталевим пером, погане лілове чорнило:

"9 квітня 1946 року. Залишилося ще ціле життя, 31 рік. Поживемо!"

"Гришу-Кабанчика, сапера, роздавило танком під Істрою. І сім'я його вся загинула, віддавати медальйон нікому".

"Федя, як завжди, убитий в 42-му при відступі від Харкова. Серафима висохла, одні мощі залишилися. А Свєтка вимахнула в найгарнішу кобилу".

УМЕРТВІННЯ НА ПРОСПЕКТІ ГРАНОВСЬКОГО

Олексій Т. закрив зошит і обережно поклав його на край столу.

— Дивна манера, — розсудливо вимовив він. — Що це може означати — "убитий, як завжди"? Слухай-но, це не містифікація?

— Ні, — відповів Варахасій. — А тебе тільки це дивує?

— Н-ні, звісно… Слухай, ти впевнений, що це не містифікація?

— Упевнений. На жаль, упевнений.

— Чому ж — на жаль? — здивувався Олексій Т.

— А тому, любий друже, що я не літератор, а слідчий прокуратури, і я не люблю в житті нерозв'язних задачок.

Приятелі помовчали. За вікном зробилося зовсім ясно, небо очистилося над будинком навпроти і стало блідо-блакитним. І тихо було, тихо виразною тишею червневої білої ночі.

— Гаразд, — сказав Олексій Т. — Ти свого добився. Ти мене вразив. Можеш бути задоволений. Тепер, якщо дозволиш, по порядку. Можна питання?

— Будь добрий, — сказав слідчий міської прокуратури Варахасій Щ. — Будь-які. Навіть такі, на які мені не відповісти.

Неозброєним поглядом було видно, що він задоволений. Олексій Т. зібрався з думками.

— Так, — вимовив він. — По-перше. Хто такий цей Микита Воронцов? Чи ні, розкажи спочатку, як цей зошит потрапив у прокуратуру. Так буде цікавіше.

— Гаразд, — погодився Варахасій і розповів.

Пізно ввечері восьмого червня минулого року на проспекті Грановського сталося вбивство. Свідки, пенсіонерка ім'ярек і літній артист ім'ярек же, що прогулювали собак неподалік, описали цю подію так. На тротуарі під вікнами одної з шістнадцятиповерхових громадин п'ять дорослих молодих людей возилися з мотоциклом. Мотоцикл ревів жахливо, і вже у вікна стали висовуватися та обурено кричати напівголі громадяни й громадянки, і вже свідки, за їх словами, зовсім зібралися було підійти до цих молодих людей і покартати їх за порушення тиші й спокою, як раптом до мотоциклетної компанії підійшов звідкись літній чоловік у білому полотняному костюмі та з тростиною і щось сказав. Напевно, з приводу шуму, який робила компанія. Зараз же всі п'ять дорослих молодих людей загрозливо зімкнулися навколо літньої людини. Як там у них ішло з'ясування відносин — свідки не чули, гуркіт мотоцикла все заглушав. Вони побачили тільки, як літній чоловік упер тростину в груди одного з молодих людей, що особливо напирав на нього, послідував обмін нечутними репліками, після чого літній чоловік опустив тростину, а молодик розвернувся й з великою силою штовхнув його кулаком в обличчя. Тут, як навмисно, мотоцикл замовк. Перекинутий поштовхом літній чоловік прямо, як палиця, впав навзнак, і в тиші, що настала, було виразно чутно, як його голова з тріском ударилася об край тротуару. На цьому, власне, усе й закінчилося. Дорослі мерзотники постояли з півхвилини в нерішучості, а потім, переконавшись, що жертва їхня не рухається, без жодного слова кинулися врізнобіч, за винятком одного, який забарився біля злощасного мотоцикла. Через хвилину скажено терзаний мотоцикл завівся, і той, що залишився теж помчав геть. Тільки свідки, що тоді остовпіли від несподіванки й жаху, водночас

підбігли до літнього чоловіка. Він лежав на асфальті витягнувшись, розкинувши руки, з широко розплющеними очима. Він був мертвий. І тільки тоді підсліпувата пенсіонерка впізнала в убитому сусіда по під'їзду, що жив у двокімнатній квартирі на шістнадцятому поверсі.

— Це був… він? — напівствердно вимовив Олексій Т., постукавши пальцями по щоденнику.

— Так, це й був Микита Сергійович Воронцов, — сказав Варахасій. — Цікава подробиця, курйоз, якщо хочеш. Свідчиця показала, що її собака, королівський пудель Кінґ, за кілька хвилин до події скиглив і рвався на поводку, тягнув хазяйку до місця майбутньої трагедії. А свідок, навпаки, згадав, що його собака, безпородний дворняга Агат, так само тягнув хазяїна геть. Але це, звичайно, справи не стосується.

— Мерзотники, — промовив прагнучий відплати Олексій Т. — Але їх хоч упіймали?

— В ту ж ніч, — охоче відповів Варахасій. — І вони тут же розкололися. Все-таки не закоренілі злочинці, а так, погано виховані телепні… Можливо, тебе ще щось цікавить?

— Пробач, будь ласка, — спохопився Олексій Т. — Продовжуй.

— Ну, ось, — продовжував Варахасій. — Справу цю дали мені, я тоді ще працював в тому районі…

Справа представлялася ясною, як скельце. Свідчення свідків і смертельно переляканих дружків обвинуваченого повністю співпадали зі свідченнями самого звинувачуваного, що розмазував величезним кулаком соплі й сльози по перекошеній від горя й жаху неголеній морді. Необережне вбивство, стаття 106 КК РРФСР, до трьох років таборів або до двох років виправробіт. Залишалося виконати деякі формальності.

Оскільки вбитий жив один, Варахасій, як годиться, передусім оглянув його квартиру на предмет опису речей, обстави та іншого. При огляді, між іншим, виявилося дещо, що вбитому явно не належить: у передпокої — жіночі черевички і капці тридцять четвертого розміру; у ванні — кокетливий жіночий халатик на гачку, духи, лосьйони та різний жіночий мотлох на піддзеркальній полиці; у спальні — пара жіночих нічних сорочок. Але найважливіше — в одній із замкнутих на ключ шухляд письмового столу, похований під пластами посвідчень, дипломів, свідчень, орденських книжок та інших важливих документів, виявився ось цей самий щоденник в наглухо заклеєному конверті зі щільного паперу. Там же, біля столу, Варахасій нашвидку проглянув, а потім двічі уважно прочитав вміст цього зошита, що тхнув пліснявою, знову вклав його в конверт і засунув собі в портфель.

Він опечатав квартиру й повернувся до себе в районну прокуратуру. На столі у нього вже лежав висновок медекспертизи. Варахасій прочитав і охнув. Ясна, як скельце, справа скаламутилася. Впавши від сильного поштовху в обличчя, Микита Сергійович Воронцов дійсно вдарився потилицею об край тротуару та проломив собі череп, і це справді могло послужити причиною миттєвої смерті, коли б не одна обставина. А саме: навіть поштовх в обличчя (у праву вилицю, дорослий телепень був лівшею), не кажучи вже про удар головою об бетонну закраїну, мав місце принаймні через п'ять-шість секунд після настання клінічної смерті Воронцова. Дорослий телепень ударив уже мертвого.

— Як же так? — уражено промовив Олексій Т. — Якщо я правильно тебе зрозумів, Воронцов же стояв…

— Ну й що з того, що стояв? Помер, але не встиг упасти. Чи не таке ще буває! Не в цьому річ…

— А чому він помер?

— Не пам'ятаю, — нетерпляче сказав Варахасій. — У висновку було сказано, але я вже забув… Щось подібне до гострої сердечної спазми. Не в цьому річ, я тобі кажу.

— Так-так, пробач. Продовжуй, будь ласка.

— Продовжую. Ти уявляєш собі мій стан?

— Дуже навіть уявляю. Одна справа — якщо чоловіка збили з ніг, він упав і забився. І зовсім інша справа — якщо вдарили мерця. Теж, звичайно, негарно, але чи є такий злочин? Так?

Варахасій реготнув.

— Приблизно, — сказав він. — Коротше кажучи, мене чекала найнецікавіша і найнудніша писанина. За неї я й узявся, не втрачаючи ні секунди дорогоцінного часу. І ось, коли я дійшов до кругленького такого періоду… м-м… "Зіставляючи свідчення свідків та висновок медекспертизи, можна досить упевнено стверджувати, що клінічна смерть настала о 23 годині 15 хвилин…"

— Стривай-стривай! — скрикнув Олексій Т. і схопив із столу зошит. — Коли, ти кажеш, це сталося?

— Восьмого червня минулого року, одна тисяча дев'ятсот сімдесят сьомого року, — відповів, посміхаючись, Варахасій.

Олексій Т. відшукав у зошиті потрібну сторінку й прочитав уголос здавленим голосом:

— "Я помру восьмого червня тисяча дев'ятсот сімдесят сьомого року о двадцять третій годині п'ятнадцять хвилин за московським часом".

— Ось і я тоді так само схопився за цей самий зошит, — сказав Варахасій. — Цікаво, правда?

— Ще б пак! Ну а далі що?

— Далі… Що ж, я — служака добрий, у мене від начальника секретів немає. Показав я цей зошит на пробу прокуророві. Усе було, як я й чекав: "Підробка, божевільний, випадковий збіг, не мороч мені голову, що в тебе справ інших немає"? І я вирішив спробувати розмотати цю загадку на свій страх і ризик. Приватним, так би мовити, способом, але з сугубим використанням службового стану.

— Правильно! — захоплено видихнув Олексій Т.

— Правильно чи неправильно — не знаю. Але було, було в мене таке відчуття, немов би відкривається справа ця в таку безодню, куди ще жодне людське око не заглядало. А почав я, сам розумієш, із біографії покійного.

БІОГРАФІЯ МИКИТИ СЕРГІЙОВИЧА ВОРОНЦОВА

Микита Сергійович Воронцов народився в Москві тисяча дев'ятсот двадцять третього року. Батьки його померли, коли йому були три роки, і він залишився на руках у старшої сестри (по першому шлюбі батька) Серафими, якій сповнилося тоді двадцять років, робітниці заводу "Серп і молот" (колишній завод Гужона). І добра, напевне, дівчина була ця Серафима: хоча трирічний хлопчак здорово ускладнював її життя, вона його не збула в притулок, а віддала в ясла, а потім, коли підріс, у гуртожиток при заводі.

Рік потому Серафима вийшла заміж за Федора Кривоносова, що працював в одному з нею цеху, а через ще три роки у них народилася дочка Світлана. Судячи з усього, Микита племінницю любив, і з Федором у нього теж були відмінні стосунки.

Сімейство займало дві кімнати у величезному цегляному будинку на Андроніївській, в комунальній квартирі неймовірних, як на наш час, розмірів. Там досі ще проживають двоє людей похилого віку, які пам'ятають і Серафиму з Федором, і Микиту, і Світлану, проте з'ясувати в них про Микиту щось визначене не вдалося: занадто все перемішалося в їх бідній пам'яті за минулі бурхливі роки.

У сороковому році Микита закінчив десятирічку, але хоча вчився прекрасно і ледве не натягнув на "золотий атестат", вчитися далі не побажав, а поступив він на славний завод "Серп і молот", під керівництво Феді, який на той час зробився вже майстром.

Тут і війна вибухнула.

Микита відразу ж пішов добровольцем. Воював він, мабуть, прекрасно, себе не жалів: два поранення, контузія, орден Слави, три Червоні Зірки, дві медалі "За відвагу". Кінчив війну в Мукдені...

(— Де-де? — перепитав Олексій Т.

— Ну, в Шеньяні, — пояснив Варахасій Щ.

— Де це?

— Та в Китаї ж! У Маньчжурії!

— А-а-а... Так-так, звичайно. Вибач...)

У середині сорок шостого року Микита демобілізувався й повернувся на рідну Андроніївську. Справи там були погані. Федора було убитий. Серафима тримала у себе якогось хмиря-майора з військової комендатури і добряче попивала. Світлана зв'язалася зі зграєю чи то злодіїв, чи то бандитів.

Микита, не витрачаючи часу марно, насамперед знову поступив на завод у свій старий цех, швидко там освоївся, потім оглядівся в сім'ї і мовчки кинувся в бій. Спочатку він жорстоко побив хмиря-майора, який попихав Серафимою, як служницею. Могли бути неабиякі неприємності, але майор був сімейним і партійним і справу зам'яв. Незабаром він, пославшись на розпорядження начальства, повернувся на казармене положення, а потім і зовсім злиняв начисто. І гірко ж, мабуть, докоряла Микиті нещасна Серафима!

Втім, може, й не так вже гірко, бо Микита впритул зайнявся племінницею. І вдалося йому впоратися з племінницею, відлучити її від небезпечних дружків і всякими правдами й неправдами влаштувати на завод обліковцем — школу ж бо вона кинула ще в сорок четвертому, ледве витягнувши семирічку.

Але усе це подробиці, можливо, поки й зайві.

У сорок сьомому році Микита поступив на вечірній до Московського інституту сталі та сплавів, у п'ятдесят другому закінчив і був призначений у свій цех змінним інженером.

У п'ятдесят п'ятому році померла від інфаркту Серафима. Через рік Світлана вийшла заміж і завербувалася на Північ. Микита Воронцов залишився сам. Тут доречно буде сказати, що він як був, так і залишився до кінця днів своїх неодруженим. Судячи з деяких даних, не з вини жінок.

А ще через рік він перевівся з "Серпа і молота" в один із номерних інститутів. У сімдесят другому році він отримав квартиру на проспекті Грановського і покинув старе гніздо на Андроніївській.

Пізно ввечері 8 червня 1977 року він помер. У віці п'ятдесяти чотирьох років.

— І все? — дещо розчаровано запитав Олексій Т.

— Усе, якщо не рахувати подробиць, — відповів Варахасій. — Хочеш поглянути на нього?

— Хочу, звичайно…

Варахасій вийняв із червоної теки і протягнув приятелеві фотографію. Це була стандартна фотокартка шість на дев'ять. Звичайне, нічим, мабуть, не примітне обличчя літнього чоловіка. Залисий лоб, рідшаюче волосся, зачесане акуратно назад. Дещо запалі очі, напівприкриті набряклими повіками. Різкі складки по боках сухого, щільно стиснутого рота. Гладенько поголений. Що ще? Вуха злегка відстовбурчені. Сірий піджак поверх чорного глухого светра. Зовсім звичайна людина…

— Шкода, очей майже не видно, — сказав Олексій Т., повертаючи фотографію.

— Ага, — відгукнувся Варахасій. — От-от. Справді шкода…

— А що?

— Як виразилася одна пані, очі в Микити Сергійовича були страшні, мудрі й тужливі. Інші люди також, хто його знав, стверджують в один голос, що погляд у нього був дивний… Правда, хоч і в один голос, але в різних виразах.

— Так, — сказав Олексій Т. — Зрозуміло. А тепер давай усі подробиці.

Вже розвиднілось, небо стало пронизливо-синім, і на верхні поверхи будинку навпроти впали рожеві відсвіти сонця, що сходило.

ПОДРОБИЦІ ПРО МИКИТУ ВОРОНЦОВА

— Як я тобі вже доповів, — сказав Варахасій Щ., — я вирішив спробувати розгадати цю загадку і взявся за справу за всіма правилами нашого мистецтва. Я побував у військкоматі, на заводі "Серп і молот", в номерному цьому інституті, вивчив його біографію, можна сказати, найдосконалішим чином, і уяви собі, не виявилося в ній абсолютно нічого, що б пролило хоча б якесь світло на химерності в щоденнику. Тобто він дійсно виступив зі своєю частиною на фронт у кінці серпня сорок першого, дійсно воював на захід від Москви, а через три роки переправлявся через Друть... і п'ять років тому разом з якимось Бєльським отримав авторське свідоцтво на якусь там бездимну технологію... Але до розгадки це мене не наблизило ні на крок.

Що ж, буває. Приспів час зайнятися найближчим оточенням нашого героя, друзями, родичами, знайомими і так далі. З'ясуванням подробиць його приватного і навіть інтимного життя. Як чесна людина, визнаю, що, строго кажучи, я не мав на це права, але мертвим не боляче, а зупинитися я вже не міг. Чув, чув я, що за загадочкою цією криється щось грандіозне, мало не глобальне... Втім, сам побачиш і судитимеш.

Я опитав близько двадцяти чоловік. Більшість із них нічого цікавого не повідомили. Хороший був мужик, компанійський хлопець, фахівець відмінний, такий милий, добрий чоловік... усе в такому дусі. Умів і любив випити; анекдоти розповідав — луснеш від сміху; нерідко перед начальством ставав на бік скривджених; такого-то мало не з-під суду витягнув; такому-то мало не з самого ВЦСПС путівку в спецсанаторій для дитини вибив... нічого не боявся... нічого для себе не вимагав... хорошому своєму приятелеві публічно ляпас вліпив за хамство старій жінці-технологу... Ну, декого потискував, не без цього... Словом, ангел, і саме в плоті. Вийшов я, до речі, і на деякого Бобкова, в минулому інструктора-самбіста, а нині п'яницю з ображено-гидливою фізіономією. Микита Сергійович займався в нього в середині п'ятдесятих і був у нього кращим учнем. Як Бобков виразився, "з ним, з Микитою, хоч би й гній їсти, усе прямо з рота вихоплював, такий був хлопець".

І лише п'ять чоловік дали мені воістину цінні відомості — втім, на жаль, лише посилили загадку. Якщо, звичайно, як і раніше ставитися до неї з точки зору здорового прокурорського глузду. Ось ці люди.

(Варахасій витягнув зі своєї червоної теки кілька листків паперу, скріплених могутньою канцелярською скріпкою.)

Віра Хомівна Самохіна, в дівоцтві Корнєєва, 46 років, хімік-технолог, товаришка по службі Воронцова по номерному інституту, познайомилася з ним у п'ятдесят восьмому році.

Валентина Мирленівна Самохіна, дочка Віри Самохіної, 24 роки, працівниця Патентної бібліотеки, познайомилася з Воронцовим у сімдесят четвертому році та стала його коханкою.

Світлана Федорівна Панікеєва, в дівоцтві Кривоносова, 47 років, домашня господарка, племінниця Воронцова.

Мікаел Григорович Хачатрян, 54 роки, капітан 1-го рангу у відставці, шкільний друг Воронцова.

І нарешті, Костянтин Пантелійович Шерстобитов, 55 років, робітник Митищинського машинобудівного заводу, фронтовий друг Воронцова, познайомився з ним у сорок другому році в запасному полку.

Ну, так от. Усі бесіди я вів під магнітофон і після, звичайно, за непотрібністю стирав, але записи бесід з цією п'ятіркою зберіг, навіть зробив витяги з них, — те, що здалося мені найцікавішим. Крутити записи підряд займе надто багато часу, так що давай я прочитаю тобі витяги, а де треба — прокоментую. Згоден?

(Олексій Т. квапливо закивав, показуючи, що так, він згоден, налив у стопки горілку, перевернув свою і запив захололим чаєм, після чого вимовив сілим голосом:

— Давай читай...)

— Ладненько, — промовив Варахасій, теж перевернув свою й теж запив захололим чаєм. — Читатимемо. Почнемо з Віри Хомівної Самохіної. Мене прямо-таки виштовхнув на неї той запис у щоденнику, пам'ятаєш? "Віронька Корнєєва, вона ж Воронцова, вона ж Неко-тян"... Читаю:

"— Познайомилися ми на якійсь вечірці. Не пам'ятаю вже зараз, чи то чийсь день народження був, чи то свято якесь... Легко сказати, чверть століття минуло! Зате як зараз пам'ятаю, що він сидів за столом майже навпроти й дивився на мене не відриваючись. Це я краєм ока бачила, що він дивиться не відриваючись, а як на нього погляну, він уже й очі встиг опустити... Ну, мені було тоді двадцять шість, чи що, чоловіки мене увагою не обходили, але все одно було приємно... Не в тому суть. Потім, коли стіл відсунули й стали танцювати, він мене запросив, і ось тут я вперше поглянула йому прямо в очі. Мене немов струмом ударило... Ні-ні, не подумайте, нічого такого жіночо-чоловічого. У нього очі були якісь такі... страшні, мудрі ніби й тужливі, чи що... Тобто очі-то в нього були звичайні, сіро-зелені, але так він дивився... Я відразу вирішила: ні, це лицар не мого роману. Взагалі-то він був веселий, говорив цікаво, говорив дотепно досить вдало, а дехто прямо на шию йому вішався... Втім, в очі ми більше один одному не заглядали.

— Ваш чоловік теж був на цій вечірці?

— Н-ні... Ні-ні, він з Валькою залишився, вона тоді зовсім малятком була, рочків три... чи чотири... Так от що найдивніше тоді сталося. Я втомилася, та й сп'яніла сильно, і сіла відпочити на диван. І зараз же до мене підсів Воронцов. Сів поруч, як зараз пам'ятаю, руки на колінах склав і неголосно говорить мені, на мене не дивлячись: "Ви не турбуйтеся, Віро Хомівно, з гландами у вас усе обійдеться благополучно". Я так очі й витріщила. З гландами у мене справді з самого дитинства було не в порядку, останні роки я все збиралася оперуватися, та не наважувалася, але йому-то звідки про це знати? Я його запитую: "Звідки ви знаєте про мої гланди"? Ось тут він до мене нахилився й говорить

мало не пошепки: "Я про вас, Віро Хомівно, ще й не таке знаю. Наприклад, що маєте ви чарівну родимку на…". І називає, пробачте, місцинку на тілі, яку й рідному чоловікові не часто показуєш. Я обмерла, рот роззявила, не знаю, чи то ляпас йому дати, чи то ще що, а він встав і пішов. Зовсім пішов з вечірки…

— Але родимка є?

— У тому-то і річ, що є… І на тому самому місці!

— І як з гландами, благополучно обійшлося?

— Прекрасно обійшлося. Хочете вірте, хочете ні, але я якось відразу боятися перестала й буквально через тиждень пішла на операцію. І усе вийшло як по маслу… Скажіть, товаришу слідчий, ось ви, я бачу, Воронцовим і після смерті його займаєтеся. Ви теж думаєте, що він був ніби як чаклун чи ясновидець?

— А самі ви як думаєте, Віро Хомівно? Адже я його живого в очі не бачив, а ви з ним як-небудь майже два десятки років пліч-о-пліч в одній установі, напевно спілкувалися, розмовляли. У вас яке склалося враження?

— Не знаю навіть, що сказати… Сказати правду, ми більше й не спілкувалися ніколи. Хіба що по роботі. А так зустрінемося в коридорі або у буфеті — "добридень", "привіт", — тільки й усього. Хоча, звичайно… Дійсно, два десятки років пройшли, чого тільки не сталося за цей час! Багато що забулося, а я його на тій вечірці як зараз бачу.

— І він відтоді так жодного разу з вами і не заговорив?

— Жодного разу. Напевно, відчував…

— Що?

— Та ж боялася я його, товаришу слідчий! Як чуми боялася. Як діти хоху бояться. Коли Валька розповіла мені, що зійшлася з ним, я тиждень тряслася від горя і страху. Зараз смішно згадати, але рвалася навіть заявити в партком, в міліцію, ще бозна-куди. Добре ще, що чоловік мене утримав. Здорово б це вийшло: старий лиходій спокусив бідну дівчинку, а бідній дівчинці двадцять третій рік минув…

— До речі, а як Валя сприйняла смерть Воронцова?

— Ви знаєте, напрочуд спокійно. Ні слова, ні сльозинки… Можливо, не так уже й кохала.

— Можливо… Скажіть, Віро Хомівно, вас ніколи не прозивали таким слівцем — Неко-тян?

— Неко-тян? Ні, уперше чую. Що це таке?

— Це слово японське. "Кішечка" означає.

— Кішечка… Мене мама в дитинстві звала Кішечкою…"

. . . .

— Ось усе по Самохінй, — сказав Варахасій. — Вражає?

— Вражає, — промовив Олексій Т. — Цікаво, де це була в неї родимка?

— Соромітник, — з огидою сказав Варахасій.

— Вибач. Я пожартував. Читай далі.

Варахасій пошелестів паперами.

— А далі у нас піде дочка Самохіної, — сказав він. — Валентина Мирленівна. Чарівна особа, доповім я тобі. Ну, з нею я розмовляв з першою, вона сама вийшла на мене — з проханням повернути її речі, що залишилися на квартирі у Воронцова. Тут ми й поговорили. Читаю:

"— Як ми з ним познайомилися? Дуже просто й узагалі-то досить випадково. У жовтні… ні, в листопаді минулого року начальство наказало мені терміново відрецензувати довідник з австрійської системи патентування. А я німецькою ні в зуб ногою, в інституті вчила англійську, але це було перше мені серйозне завдання на роботі, та й самолюбство грало. Ну, обклалася словниками, поповзла за текстом, день скнію, другий, і все на першій сторінці… Ні, думаю, нічого в мене так не вийде. Стала думати, що робити. Перебрала всіх друзів і знайомих — як на зло, нікого з німецькою. Хто з англійською, хто з іспанською, один навіть з есперанто, а з німецькою жодного. Тоді вирішила я підключити батьків: можливо, у них є хто-небудь. Вийшла до них, а в мами — пам'ятається, була субота — гості, дві пари з її інституту. Так і так, кажу, товариші, допоможіть бідній дитині, терміново потрібен знавець німецької мови. Та нічого простіше, кричать, у нас Воронцов відмінно німецький знає, Микита Сергійович… І тут же дядько Сєва дістає записник і дає мені його домашній телефон. Мама було на диби, не смій, мовляв, турбувати людину, але вони її заговорили, що Воронцов — мужик добрий, що йому нічого не варто та інше. Ну а я — в передпокій, до телефону. Подзвонила, назвалася, сказала, в якій справі вторгаюся в його домашній спокій. Він помовчав кілька секунд і дуже спокійно, неголосно так сказав: "Із задоволенням допоможу вам, Валя. Я вільний, можете приїхати хоч зараз…" — і продиктував адресу. І я тут же до нього поїхала.

— І допоміг він вам?

— Не допоміг — сам усе зробив. Коли я через два дні після роботи до нього поїхала, як ми умовилися, рецензія була готова — надрукована у двох екземплярах, усе честь по честі. Я йому дякувати, а він головою похитав і сказав: "Не треба, Валю, це я в своїх інтересах, щоб нам з вами сьогодні не працювати, а шампанське пити…" І очі у нього були в той

момент незвичайні — сумні і якісь сяючі, я таких ні в кого ще не бачила. Напевно, в той момент я в нього й закохалася. Що ж, я — людина рішуча. Прямо при ньому зняла слухавку й подзвонила додому, що ночуватиму у подруги.

— Любов з першого погляду, так би мовити…

— Це що, іронія"?

(Варахасій перервав читання.

— Я вже доповів тобі, — сказав він, — що ця дівиця виявилася чарівною особою. І говорила вона зі мною охоче, немовби тільки й чекала випадку виговоритися. А коли я сказав дотеп щодо любові з першого погляду, обличчя її спотворила лють. Тобто це я говорю — спотворила, насправді воно залишилося прекрасним, це обличчя, тільки іншим, чи що…)

"— Це що — іронія?

— Яка вже тут іронія, Валентино Мирленівно, боже борони…

— Ви його не знали… Та й ніхто його не знав, навіть найближчі приятелі. Одна тільки я знала, тому, напевно, що він був першим в моєму житті чоловіком. Я його любила без пам'яті. Хоча з самого того вечора знала, відчувала, що не надовго мені це щастя…

— Він вам сказав, що скоро помре?

— Нісенітниця! Не міг він мені цього сказати. Він був здоровий, він був абсолютно здоровий і невимовно ніжний… Мати ніколи не була зі мною такою ніжною, як він. Тільки одного разу…

— Що?

— Незадовго до… Ну, тижнів зо два до смерті він раптом сказав мені ні з того ні з сього, вночі, я вже задрімала… Голосно й виразно сказав: "Скоро нам розлучатися", а я спитала крізь дрімоту: "Чому"? І він відповів: "Тому що тобі далі, а мені назад, Неко-тян…"

— Пробачте… як він вас назвав?

— Неко-тян. Він мене так називав іноді. Колись він був у Маньчжурії й закохався там в одну японочку, і вона навчила його так її називати. Пестливе прізвисько. Неко-тян. Мені дуже подобалося, коли він так мене називав…"

. . . .

— Тепер у нас піде чоловік, — сказав Варахасій. — Костянтин Пантелійович Шерстобитов, колишній однополчанин Воронцова. Розповів він багато цікавого, і багато чого я з його оповідань виписав, але всього читати не стану, а зачитаю лише невеликий уривок. Слухай.

"— …Ось там-то, за Друттю, мене й накрило. Друть ми з ходу перескочили, а як на обрив виперлись — трах-бах, і нічого не пам'ятаю. Опритомнів уже в санбаті. Півноги як не бувало, ломить — сил немає, ллю сльози, а що поробиш? Гаразд. І ось за годину, як мене в тил відправляти, являється Микитка. Живий-здоровий, весь у пилюці, рот до вух, ліва рука на перев'язі, теж його зачепило, але легенько, залишився в строю. Як уже він до мене прорвався — не знаю, не скажу. Ну, квапливо перекинулися про те про се, виявляється, комбата у нас знову вбило, поцілувалися на прощання, а потім суне він мені в руку складений папірець і говорить мені: ти, каже, як я тобі написав тут, так і зроби, та не забудь, каже, а то після Перемоги сам тебе знайду і, незважаючи що ти тепер інвалід, рило набік виверну по старій дружбі. І побіг. Ну, розгорнув я папірець, читаю. Зараз уже не пам'ятаю в точності, як там

було написано, років-бо багато пройшло, але суть була ось яка. Щоб восени в сорок сьомому році, коли одружуватимуся на Любаші з Медведкова, щоб неодмінно покликав на весілля. Он як.

— І що ви тоді подумали, Костянтине Пантелійовичу?

— Що подумав… Я тоді ні про яку Любашу ні з якого Медведкова чутки не чув. Перше, що я тоді подумав, — що Микита в такий спосіб просто підбадьорити мене хоче: нічого, мовляв, життя триває, ти й без ноги мужик хоч куди, не тушуйся, після війни зустрінемося… Але потім згадав всякі з ним випадки, ну, що я вам уже розповів, і знаєте, товаришу слідчий, приховувати не стану, повеселішав. А потім, поки по госпіталях валявся, усе це, признатися, якось підзабулось. І записку ту я десь загубив, і мучитися дуже-таки довелося, адже мені ще дві операції робили… Словом, згадав я про це тільки через чотири роки, влітку сорок сьомого.

— Розкажіть, будь ласка.

— Розповім. Це цікаво вийшло. Я вже працював на Митищинському. Раз затримався я в майстернях допізна, халтурку одну робив, а діло в кінці серпня було, вечори вже темні, та ще й дощі весь час ішли. Ну, шкандибаю я собі додому, а темінь, а грязюка, а вся вулиця — вибоїна на вибоїні! І тротуар дерев'яний, з до війни нелагоджений. І бебехнувся я в якусь яму. І куксою своєю прямо сторчма в землю. Світ замакітрився. Сиджу, піднятися не можу, тільки стогну. І раптом ніжний такий наді мною голосок: "Ви що, громадянине, розбилися"? Дивлюся — поруч біля хвіртки сукенка біліє. "Розбився, — кажу, — дівчино, та й як не розбитися, коли ви біля свого будинку вовчих ям нарили, а в мене всього одна нога"! Коротше, допомогла вона мені піднятися, завела до своєї кімнатки, всадовила на кушетку, запоралася. І між іншим каже: вулиця, каже, тут і вірно нехороша, тільки, каже, це дім не мій, я тут тільки кімнату знімаю, а живу, каже, я в Медведкові. А звати, запитую, як? Люба мене кличуть. Он як! У мене в голові немов блискавка гахнула — разом усе пригадав.

— І одружилися?

— Звісно, одружився. Куди діватися? Та й то сказати: тридцять років живемо душа в душу, двох синів виростили…

— Воронцова на весілля покликали?

— Ще б пак! Розшукав через адресний стіл, він десь на Великій Андроніївській тоді жив, я потім у нього був рази два… Сидів, сидів він у мене на весіллі… Тут тільки ось яка штука вийшла. Напередодні як нам у загс іти, я розповів здуру Любаші всю цю історію…

— Чому ж — здуру?

— Вийшло, що здуру. На весіллі Люба усе до нього приглядалася і ніби як би щулилася, чи що… Він, правда, нічого, напевно, такого не помітив. Веселий був, розцілував нас, випивав добре, закушував, "гірко" кричав… Тільки через якийсь час зайшла у нас із Любою про нього розмова, і вона мені каже: якщо, каже, ти мене любиш, тримайся від нього чимдалі. Я страшно здивувався. Чому? — кажу. У нього, каже, око нехороше, зловісне. Я її на сміх підняв, засоромив, розсердився навіть, проте вона — ні за що. Твердить одно: якщо, мовляв, мене любиш… Ну, що з нею поробиш? Потайки від неї зустрівся я з Микиткою кілька разів, та так і розійшлися наші доріжки…"

. . . .

Олексій Т. знову взяв щоденник і відшукав запис: "Костя Шерстобитов (поранений на Друті, червень 44; одружився на Любаші з Медведкова, осінь 47)".

— Звичайний випадок ясновидіння, — саркастично пробурмотів він і знову поклав щоденник на стіл. — Читай далі.

— Далі, — сказав Варахасій, — у нас з твого дозволу піде ще один чоловік. Капітан 1-го рангу у відставці Мікаел Грикорович Хачатрян, друг дитинства Воронцова. Читаю:

"— Отже, помер Микита… Ай, як люди навкруги мруть! Ось і мама в мене померла нещодавно. Правда, їй під вісімдесят уже було… Шкода Микиту, дуже шкода. З чоловічої частини ми з ним у нашому класі всього двоє, мабуть, в живих залишалися, інших усіх війна з'їла… Так вам про нього в шкільні роки? Гм… А дозвольте поцікавитися, навіщо це вам?

— Мене, власне, цікавить, чи не помічалися вами в характері, звичках, висловлюваннях школяра Микити Воронцова які-небудь дивацтва, невідповідності… ненормальності навіть?

— Гм… Мабуть, Микита дійсно був у якійсь мірі дивний хлопчина. Гм… Ми з ним були великі приятелі, що називається, водою не розіллєш, але, кажучи відверто, я його іноді побоювався. Тримався він якось занадто по-дорослому, занадто навитяжку, якщо ви розумієте, що я хочу сказати, занадто стримано. А якщо вже розходився, то це у нього виходило просто навіть страшно.

— Боюся, я не зовсім уловлюю…

— Поясню на парі прикладів. Гм… Ось була у нас в школі така шпаниста компанія, чоловік десять хуліганів під проводом такого собі Гришки-Мурзи. Не знаю, чим ми з Микитою їм не сподобалися, але прийнялися вони нас бити. Де не зустрінуть, там б'ють. Сніданки віднімали, кишенькові гроші, шапки зривали й закидали куди-небудь… Самі знаєте, як це у підлітків буває. Первісна жорстокість. Гм… Ми з Микитою років два це терпіли, а то й три… Не пам'ятаю. Не ябедничали, звісно, та й даремно було ябедничати. І ось одного разу зустрічають вони нас на дорозі зі школи й беруться за справу. Зазвичай ми як? Абияк прикриваємося, намагаємося проскочити скоріш і щодуху втекти. І раптом Микита розвертається й видає самому Гришці-Мурзі прямою в

перенісся. Мені навіть хрускіт почувся, богом присягаюся. Це було абсолютно несподівано, і вони зациpеніли. А Микита вже одного б'є ногою в пах, іншого хватає за волосся і з тріском ударяє мордою об підставлене коліно, третього ще якось. Гм… Вони опам'яталися й накинулися на нього всім гуртом, про мене забули, а я абсолютно, знаєте, здурів, в очах темно, і кричу нерозбірливо на всю вулицю. Вони здорово тоді побили Микиту, але і самі зазнали втрат… На щастя, збіглися перехожі. Гм… Так. І ось після цього дня Микита став сам підстерігати їх поодинці й бити. Я іноді був присутнім. Це було жахливо. Це було… Це було неймовірно жорстоко, вміло і, я б сказав, по-діловому. Тобто він бився не так, як звичайно б'ються хлоп'ята, — не прагнув образити ударами, принизити, просто показати свою перевагу. Гм… Він ніби працював. Почав він прямо з Мурзи. Напав на нього в шкільній убиральні і всю перерву діловито й страшно його обробляв. Усі ці хлоп'ячі правила — "до першої крові", "під дих не бити", "ніжку не підставляти", "лежачого не чіпати" — усе це він ігнорував. Вже через хвилину нещасний Мурза валявся на кахельній підлозі й хрипів, а Микита працював над ним і кулаками, і черевиками, і по-всякому. Ми зациpеніли від жаху, ніхто не наважувався втрутитися, навіть старшокласники. Богом присягаюся, таку крижану жорстокість я бачив потім тільки в кіно, в гангстерських фільмах!"

(Тут Варахасій знову перервав читання.

— Вражаюче, — вимовив він, усміхаючись, — як чіпко тримається хлопченя навіть в літніх чоловіках! Полковник у відставці, на шостому десятку, а розбурхався так, що мені зачужа страшно стало. Очі викотив, руками розмахує, схопився, ногами показує, як наш Микита стусанами цього Мурзу пригощав… Довго він у такому роді оповідав, ми на цьому зупинятися не будемо, тут і так усе ясно, а перейдемо до наступного пункту. Продовжую.)

"— Зрозуміло, Мікаеле Грикоровичу. Ну, а інший приклад?

— Який — інший?

— Ви обіцяли пояснити на парі прикладів. Один ви навели. А другий?

— Гм… Другий приклад… Я, власне, не мав на увазі… Тільки я вас прошу зрозуміти, що тут у мене швидше враження, своїми, так би мовити, очима я майже нічого не бачив. Гм… Одним словом, з якогось часу я став помічати, що Микита надзвичайно сміливо поводиться з дівчатками. Ви знаєте, як завжди підлітки в чотирнадцять-п'ятнадцять років: і хочеться, і колеться… підглянути там, похихотіти, а самого то в жар, то в холод, і взагалі здебільшого одні лише мріяння безплідні. Так от, Микита раптом знахабнів до крайньої міри. І я майже упевнений, що сталося у нього щось з однією нашою однокласницею…

— Зрозуміло. Мікаеле Грикоровичу, ось ви сказали — "з якогось часу". А точніше не пригадаєте?

— Пам'ятаю. І скажу вам абсолютно точно. У Микити стався напад мозкового розладу. Взагалі-то він був хлопець здоровий, не хворобливий, а тут раптом захворів, втратив пам'ять, в сильній гарячці кілька днів пролежав. Голову він застудив, чи що… чи вдарився… Не пам'ятаю вже зараз. І всі ці, як ми їх з вами називаємо, дивацтва почалися у нього незабаром після цієї хвороби.

— І коли це сталося?

— Пам'ятаю абсолютно точно. У сьомому класі, в зимові канікули. Я це пам'ятаю тому, що під час цих канікул ми з ним почали захоплюватися хімією. Я-то у восьмому класі до неї поохолов і захопився електротехнікою, а Микита так хіміком і залишився…

— Хто така Галина Родіонівна?

— Галина Родіонівна? Галина Родіонівна… Гм… Не пам'ятаю щось…

— Це теж може бути з ваших шкільних років.

— А! Галина Родіонівна! Так-так, як же! Вчителька була у нас така, англійка, прийшла до нас прямо з інституту. Між іншим, Микита англійську знав просто досконало..."

. . . .

Олексій Т. кинув на стіл щоденник і сказав стомлено:

— Хто там у тебе ще залишився?

— Залишилася у нас остання фігура, — відгукнувся Варахасій Щ. — Світлана Федорівна Панікеєва, в дівоцтві Кривоносова, племінниця нашого Воронцова та його єдина спадкоємиця.

— І було там що отримувати у спадщину?

— А як же! Бібліотека після нього залишилася непогана, меблі... з одягу дещо... Якщо ти пам'ятаєш, свого часу вона вийшла заміж і поїхала з чоловіком на Північ, а на початку шістдесятих вони повернулися, обтяжені величезними грошима і цілим виводком діточок. Ну, жінкою вона виявилася невитіюватою, простакуватою, хоча, доповім я тобі, у свої сорок сім рочків ще дуже й дуже... Гаразд, це, звичайно, вбік, а зачитаю я тобі зараз всього лише один маленький витяг, найцікавіший, як мені уявляється.

— Давай. Слухаю.

"— А що йому дано було майбутнє знати, так я це ще дівчинкою зрозуміла. Він мене любив, Микита, жалів дуже і грався, бувало, зі мною, і книжки читав мені, і співав, коли я хворіла... Я часто в дитинстві хворіла. І ось пісні він мені співав інший раз такі, яких тоді ні від кого почути не можна було, а почула я їх знову вже дорослою і багато пізніше після війни. "Ех, дороги, — він співав, — пил та туман", "Чорного кота", "Ви чуєте, гуркотять чоботи"... І про війну він досконально знав, що вона

буде, і коли, і якою буде. Ось, пам'ятаю, співає він мені свою кохану, я її теж дуже любила, хоча й мало розуміла, звичайно… Співає це він: "Ах, війна, що ж ти наробила, підла…" І тут тато входить до нас. А Микита ні при кому не любив співати, тільки мені, але не зупинився, до кінця заспівав. Папа дослухав і каже: "Про що це ти співаєш, Микитка"? Він відповідає: "Про війну, Федю, про війну співаю". — "Про яку таку війну"? — "А про ту, що наступного року почнеться, і багато на ній головою накладуть". — "Ех, бодай тобі заціпило", — папа каже. А я дивлюся, Микита на нього дивиться, і в очах сльози…"

. . . .

Олексій Т. додивився, як складаються в теку скріплені скріпкою листки і загальний зошит у цвілій цератовій обкладинці, і перевів погляд на вікно. За вікном панував яскравий сонячний ранок.

— Ну, як це тобі? — запитав Варахасій Щ., зав'язуючи білі тасьомки.

— А тобі? — запитав Олексій. — Розмотав задачку?

— Маю я, маю деякі думки, приховувати не стану…

Олексій Т. скривився глузливо:

— Ясновидець? Мандрівник у часі?

— Ні-і, ясновидець — це, брате, що… Це банальщина. От мандрівник — це вже ближче до справи.

— Нема з чого, так з бубни.

— А давай подискутуємо, — запропонував Варахасій Щ. — Якщо ти не втомився, звичайно.

— Давай, — погодився Олексій Т. — Тільки спочатку докінчимо цю благодать.

І він потягнувся за пляшкою, в якій залишалося ще стопки на дві, а то й на всі три.

ДИСКУСІЯ

Якщо ретельно зіставити всі дані (міркував Варахасій Щ.), то вимальовується парадоксальна картина, а саме: Микита Сергійович Воронцов прожив невизначену безліч життів. У романтичній літературі відомі персонажі, що прожили декілька життів, — досить згадати хоча б джек-лондонівского Блукача, який у своїй гамівній сорочці носився з епохи в епоху, як страждаючий проносом з сортиру в сортир. Гарно, безперечно. Випадок же з Микитою Воронцовим зовсім іншого роду. Про нього точніше буде сказати, що не безліч життів він прожив, а прожив він одне й те ж життя безліч разів. І судячи з усього, було це досить тяжко, тоскно та утомлююче. Недаремно, недаремно співається в старовинній пісеньці (слова народні): "Краще сорок раз по раз, ніж за раз всі сорок раз"...

Так, Микита Воронцов дійсно був мандрівником у часі, тільки не по своїй волі та в дуже обмежених межах. І виглядало це таким чином. Воронцов благополучно доживає до вечора 8 червня сімдесят сьомого року. О 23 годині 15 хвилин за московським часом якась сила зупиняє його серце, а свідомість миттєво переносить на сорок років назад, у ніч на 7 січня тридцять сьомого року, де вона вселяється в мозок Воронцова-підлітка, причому вселяється з усім досвідом, з усією інформацією, накопиченими за прожиті сорок років, зовсім витісняючи, між іншим, усе, що знав і пам'ятав Воронцов-підліток до цієї ночі. Далі, Воронцов знову благополучно доживає до вечора 8 червня сімдесят сьомого року, і знову та ж сама невідома сила вбиває його тіло й переносить його свідомість, збагачену, до речі, досвідом та інформацією нових сорока років... і так далі, і так далі.

І так повторювалося з ним невизначена, можливо, й незліченна безліч разів. Може, тисячу й одне життя прожив Микита Воронцов. Може, в останніх своїх життях він уже давно забув, коли це сталося з ним уперше. А може, вперше це ніколи й не відбувалося… (Тільки не варто здивовано розводити руки й закочувати очі: наука як форма людської уяви вміє, безумовно, багато гитик, але натура уміє цих гитик в незліченну безліч разів більше.)

Слід узяти до уваги, що в подробицях усі ці його життя співпадати, звісно, не могли. Надто багато випадковостей виникає в кожному житті, надто багато ситуацій вибору й варіантів ситуацій у мікросоціумах. Скажімо, в одному житті Воронцов міг одружуватися на Вірі, в іншій — на Клеопатрі, в третій — на Розі, а в четвертій він міг взагалі від цієї справи утриматися й дати собі відпочинок від сімейних тягот. Допускається навіть, що колись його здолала туга і він повісився ще до війни, а колись його розірвало на шматки ворожим снарядом, а колись він загинув в авіаційній катастрофі задовго до свого терміну. Але коли б і при яких би обставинах не уривалося його життя, він незмінно повертався в ніч на 7-і січня тридцять сьомого року й наново починав чергове сорокаріччя.

Немає сенсу ставити собі питання (продовжував Варахасій Щ., піднявши товстий вказівний палець), як і чому усе це з Воронцовим відбувалося й чому саме з Воронцовим. Наука ці висоти ще не перевершила і перевершить, слід вважати, не найближчими днями. Бо тут ідеться про природу часу, а час — це така матерія, в якій будь-хто з нас не менш компетентний, ніж найбільший академік. Можливо, гіпотеза, запропонована ним, Варахасієм Щ., і не відповідає дійсному стану справ у всесвіті, але нехай хто-небудь спробує її спростувати! Зокрема, абсолютно не має сенсу закочувати порожні очі, ворушити губами і загинати пальці. Порожня ця справа — намагатися уявити собі, як співвідносилися незліченні реальності Микити Воронцова з нашою єдиною реальністю. Ми маємо тут справу, поза всяким сумнівом, з вищими, нам іще невідомими проявами діалектики природи, людський мозок до них поки не пристосований, особливо мозок досить рядового літератора, так що нічого тут напружуватися, а то, не дай бог, пупок

розв'яжеться. Належить просто прийняти як даність: Микиті Воронцову випало багато разів проходити мостами, "по яким нам більше не ступати..."

Тут Олексій Т. перервав приятеля. Він поцікавився, чи випадково саме сьогодні його почастували цією прекрасною піснею.

Варахасій Щ. завірив, що це вийшло абсолютно випадково.

Тоді Олексій Т. запнув халат, встав і заговорив. Він сказав, що не стане прикидатися, нібито дивні подробиці життя Микити Воронцова не справили на нього враження. Не збирається він заперечувати й тієї обставини, що гіпотеза Варахасія Щ. вражає сміливістю й незвичністю. Будучи всього лише досить рядовим літератором, він, Олексій Т., готовий проте дати гарантію, що ця гіпотеза вознесе слідчого міської прокуратури Варахасія Щ. на саму вершину наукового Олімпу й усадить його там в якраз між Ем Ломоносовим і А Ейнштейном.

З іншого боку (продовжував Олексій Т.), ретельне порівняння всіх даних дозволяє висунути й гіпотезу абсолютно іншого тлумачення. Варахасій Щ. не стане прикидатися, ніби дивні подробиці життя Микити Воронцова не можна вигадати для враження приятелів і особливо студенточок-юристочок. Не буде Варахасій заперечувати й тієї обставини, що сучасним криміналістам нічого не варто виготовити цвілий зошит і написати в ньому кілька сторіночок вицвілим чорнилом. І як доволі рядовий, але все ж таки літератор, він, Олексій Т., готовий дати гарантію, що ця затія вознесе слідчого міської прокуратури Варахасія Щ. на який-небудь відріг літературного Олімпу й усадить його там якраз між Бе Мюнхгаузеном і Ке Прутковим.

Сказавши це, Олексій Т. сів, закинувши ногу на ногу, і подивився на приятеля з щонайможливішою поблажливістю.

Варахасій Щ. кілька разів задумливо кивнув. Потім він зморщився і почухав за вухом. І потім він заговорив.

— Викладено непогано й переконливо, — промовив він. — Наявна здорова іронія. Непоганий і стиль. Особливо мені сподобалося містечко між Мюнхгаузеном і Прутковим. Га?

— Ну, це я, звісно, перебільшив, — поспішно сказав Олексій. — В запалі полеміки, так би мовити. Вони, звичайно, до такого мудрагельства не опускалися.

— Мудрагельства? — здивувався Варахасій. — Либонь, не знаєш ти, що таке справжнє мудрагельство. Але вам би все простіше. Як це ваш брат розписує: "Васятка сунув ногу у батьківський чобіт і загримотів надвір. Оришка випурхнула з відхожого місця з виском: "Го-го-го! Трактори коли ще гранулювати ґрунт під озимину стартували, а ви усе чикаєтеся!"

— Ломоносов! — огризнувся Олексій Т.

— Від такого чую, — холоднокровно парирував Варахасій Щ. — Фе Абрамов.

Приятелі помовчали. Потім Олексій Т. сердито буркнув:

— Дай-но сюди щоденник.

Він перекинув дві-три сторінки й заглибився в читання. Варахасій прибрав зі столу й почав мити посуд.

— Чайник поставити? — запитав він.

Олексій не відповів.

— Чайник, кажу, поставити? — гаркнув Варахасій.

Тоді Олексій закрив щоденник, кинув його на стіл і міцно потер долонями обличчя.

— Сядь і послухай, — сказав він коротко.

Варахасій повернувся до столу, і Олексій, дивлячись поверх його голови очима, що припухли від безсонної ночі, почав:

"ІНТЕРВ'Ю, ДАНЕ БЛУКАЧЕМ У ЧАСІ М. ВОРОНЦОВИМ ПИСЬМЕННИКОВІ Й ЖУРНАЛІСТОВІ ОЛЕКСІЮ Т

— Скажіть, що ви відчуваєте при воскресінні?

— Біль. А потім кілька днів тугу й жах.

— Чому ж тугу й жах?

— Бо всякий раз попереду війна, всесвітнє злодійство, вселенські дурниці, і через усе це мені неминуче належить пройти.

— Неминуче? Кожного разу?

— Так. Це обставини капітальні, вони складають неодмінне тло кожного життя.

— А ви ніколи не намагалися їх запобігти? Когось попереджати, писати листи, виступати десь?

— Було колись. Дуже давно, тисячу років тому, мабуть. Пам'ятаю вже досить смутно. Ні, нічого не виходило. Доводилося навіть кінчати самогубством. Одного разу погнив у концтаборі. Три рази мене

розстріляли, а одного разу вбили прямо на вулиці залізними прутами, хвилин десять убивали, було дуже тяжко. "Бо ж ясновидців — втім, як і очевидців, — в усі віки палили люди на вогнищах..." А я був в одній особі і ясновидець, і очевидець. Ні, що одна людина нічого не може, це я завжди знав, але іноді просто не витримував.

— Зрозуміло. Це про обставини, як ви виражаєтеся, капітальні. Але в звичайних, життєвих... Я б, наприклад, якби знав заздалегідь, свого батька врятував. Просто того дня не випустив би його з дому, замкнув би в квартирі.

— І це даремно. Життєві обставини зазвичай у кожному житті складаються по-різному. У вас з батьком що сталося?

— Потрапив під вантажівку.

— Ну, а в іншому житті ця вантажівка з вашим батьком не зустрілася б. Або хвилиною раніше проїхала, або пізніше, а то і взагалі ще за місяць до того розбилася б і пішла в металобрухт. Я в минулому житті на Віроньці Корнєєвій одружився, а в цій зустрівся з нею, коли вона вже заміж вийшла і дочку народила.

— Але родимка у неї...

— А родимка, мабуть, виникає з обставин теж капітального плану, хіба що не політичних.

— Пробачте, ми відволіклися. Значить, в особистому плані нікого ні про що не можна попередити, утримати від згубного, запобігти нещастю?

— Марно. Судіть самі. Я попереджаю Федю, чоловіка своєї сестри Серафими, що його уб'ють під Харковом. Що ж йому робити, дезертирувати? Проситися на інший фронт? Пустити собі кулю в лоб на зло пророцтву? Я вже не говорю про те, що він мені, звичайно, не дуже-

то вірив. І я вже не говорю про те, що його вбивають під Харковом тільки в останніх п'яти моїх життях, а за двісті років до цього він регулярно помирав зовсім іншою смертю.

— Цей, напевно, тяжкий тягар — безсиле знання.

— Правда. Іноді я відчуваю його як нестерпне. Буває, дуже хочеться померти по-справжньому, як інші…

— Але ж є й радощі у вашому положенні!

— Так, звичайно, і можу завірити, що ніхто з вас не радіє своїм радощам так, як я своїм.

— Якщо можна, розкажіть детально.

— Не буду я детально. Все одно ви не зрозумієте.

— Вино, любов, подорожі?

— Це насолоди, а не радощі. Насолоди у нас з вами одні й ті самі. Радощі різні.

— Скажіть, це не випадково, що ви перед смертю не знищили свій щоденник?

— Ні. І не випадково, як я обставив свою смерть.

— Ви хочете сказати…

— Мій щоденник мав потрапити в руки не до моєї преподобної курки-племінниці, а до слідчого міської прокуратури Варахасія Щ.

— Дякую вам. До зустрічі в нашому наступному житті".

. . . .

— Як це тобі? — вимовив Олексій Т. самовдоволено.

— Надзвичайно нерівний стиль, — відгукнувся Варахасій Щ. — Відразу видно, що не людина писала. Почне так, як слід, а кінчить собачиною. Втім, все ж це голос не хлопчика, але чоловіка. Якби ти частіше...

Бог знає, яку раду збирався дати Варахасій своєму приятелеві, але тут затренькав дверний дзвінок. Варахасій вийшов в передпокій і повернувся, розгортаючи телеграму.

— "Доїхали влаштувалися благополучно, — прочитав він уголос, — цілуємо коханого чоловіка татуся Саша Глаша Даша".

Варахасій солодко позіхнув і потягнувся.

— От і прекрасно, — сказав він. — Ходімо спати. Постелю тобі в кабінеті, не заперечуєш? Славно, усе ж таки, що сьогодні не працювати. І міжсобойчик вийшов на славу, як ти знаходиш?

— На славу, — погодився Олексій.

Він теж солодко позіхнув і раптом закрив рот, стукнувши зубами. Він увесь здригався.

— Знаєш, — вимовив він хрипким шепотом, — як на мене,і так краще до бісів в пекло, ніж назад...

Варахасій промовчав. Можливо, він не розчув.

СТРУГАЦКИЙ А., СТРУГАЦКИЙ Б. Собрание сочинений в 10 томах. — Том 10. — Донецк.: Сталкер; СПб: Terra Fantastica, 2001. — 752 с.

© HOCHLANDER, переклад з російської, 2017.

Примітки

1

Твір опублікований під псевдонімом "С. Ярославцев".

2

Вірші Миколи Даниловича Томенка (нар. 25.05.1937 р.).